

Requiem Æternam

JAUME ORPINELL

1
 Drap mortuori del COAC, amb l'escut de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya
 The COAC's pall, with the coat of arms of the Associació d'Arquitectes de Catalunya
 Paño mortuorio del COAC, con el escudo de la Associació d'Arquitectes de Catalunya

2
 Imatge brodada de Santa Eulàlia, patrona històrica de Barcelona.
 Embroidered image of Santa Eulàlia, historical patroness of Barcelona.
 Imagen bordada de Santa Eulàlia, patrona històrica de Barcelona.

3
 Escut en l'estat actual.
 The coat of arms in its current state.
 Escudo en su estado actual.

4
 Escut franquista, retallat del drap.
 The Francoist coat of arms, cut out of the pall.
 Escudo franquista, recortado del paño.

JAUME ORPINELL

JAUME ORPINELL

L'Associació d'Arquitectes de Catalunya es va crear a Barcelona l'any 1874 i els seus fundadors eren, alhora, membres de la Sociedad Central de Arquitectos, existent a Madrid des del 1849, a la qual es pagava un cànon anual prèviament convingut. L'Associació era de caire gremial i, precisament per aquesta característica, les seves relacions amb la Sociedad es varen deteriorar progressivament, pel poc zel que aquesta mostrava en la defensa a Madrid dels interessos dels arquitectes catalans; fins al punt que, el 1890, es donà per rescindit el conveni amb la Sociedad i l'Associació es declarà autònoma. Val la pena saber que, a partir d'aquell moment, i seguint una proposta de Bonaventura Bassegoda, una part dels diners originàriament destinats a Madrid es dedicaria cada any a la biblioteca de l'Associació, creada el 1889 per iniciativa de Josep Vilaseca; seran unes decisions de gran transcendència per a la futura biblioteca del COAC.

L'Associació, que representava la majoria d'arquitectes de Barcelona, en una de les èpoques de màxim creixement urbà, aviat constatà que, a mesura que les construccions anaven avançant al nou eixample, l'arquitecte ocupava gradualment un paper més rellevant en la societat. No és gens estrany, doncs, que, com a conseqüència, l'Associació aspirés a una major projecció i reconeixement ciutadans. Inspirant-se en els costums medievals dels gremis barcelonins —estem en un moment de contínues mirades admiratives al passat medieval de Catalunya—, decidí instaurar la usança del drap mortuori per embolcallar el taüt dels seus membres difunts, mentre travessava la ciutat, camí del cementiri. Era un acte de suport gremial al dol familiar i alhora una demostració pública del prestigi i del pes ciutadà de la professió.

El 1903, la Junta encarrega a Bonaventura Bassegoda el disseny del drap mortuori de l'Associació. En el seu estat actual, és una peça de vellut de seda negra de 2,70 x 1,50 metres, travessada per dues faixes que la divideixen en tres parts. Aquestes faixes són quatre galons de fil d'or sobre fons de vellut violat, que dibuixen les barres catalanes i porten la inscripció *Requiem aeternam dona eis domine*. A la part central, una creu amb un losange ornat amb crisantems i cascall conté la imatge brodada de santa Eulàlia, patrona de Barcelona; a la superior hi figura l'any de la realització (1903) i a la inferior hi havia originàriament l'escut de l'Associació, dissenyat per Josep Vilaseca. El conjunt respira la síntesi de gòtic i modernisme que caracteritza l'arquitectura del seu autor.

L'alta estima que l'Associació tenia pel drap es fa palesa en l'acte de transferència dels seus béns al Col·legi d'Arquitectes, l'any 1940, en el qual se'n fa una menció i valoració expressives. (*) Era comprensible que el Col·legi, com a nou propietari, volgués substituir l'emblema de l'Associació pel seu, i dóna mesura de la duresa del franquisme en aquells anys el fet que s'hi acabés plantant, en canvi, l'escut del nou règim. Calgué esperar als anys setanta, coincidint amb la discreta retirada del bust del dictador de la sala

5 Enterrament de Gaudí a la sortida del Portal de l'Àngel.
The funeral procession for Gaudí emerging from Portal de l'Àngel.
Entierro de Gaudí a la salida del Portal de l'Àngel.

* Valorat, al document, en 2.500 pessetes. Tenint en compte que els més de 3.000 volums de la Biblioteca es varen estimar en 11.000 pessetes, el valor atribuït al drap és, doncs, considerable.

* Valued in the document at 2,500 pesetas. Bearing in mind that the more than 3,000 volumes in the library were estimated to be worth 11,000 pesetas, the value attributed to the pall is considerable.

* Valorado, en el documento, en 2.500 pesetas. Teniendo en cuenta que los más de 3.000 volúmenes de la Biblioteca se estimaron en 11.000 pesetas, el valor atribuido al paño es, pues, considerable.

The Associació d'Arquitectes de Catalunya (Architects' Association of Catalonia) was created in Barcelona in 1874, its founders also being members of the Sociedad Central de Arquitectos (Central Society of Architects), which had existed in Madrid since 1849, to which members paid a previously established annual fee. The Association was a professional body and, for this reason, relations with the Society progressively deteriorated as a result of the latter's lack of conscientious defence in Madrid of the interests of Catalan architects. This led, in 1890, to the termination of the agreement with the Society, and the Association set up independently. It is worth pointing out that, from that moment on, at the suggestion of Bonaventura Bassegoda, part of the money originally sent to Madrid was invested every year in the Association's library, created in 1889, at the initiative of Josep Vilaseca. This was an important decision for the COAC's future library.

The Association, which represented most of Barcelona's architects, at a time of peak urban growth, soon realized that, with the advance of construction in the city's new Eixample extension, the architect was acquiring a more relevant role in society. It comes as no surprise, then, that the Association consequently aspired to greater projection and citizen recognition. Inspired by the medieval customs of the Barcelona guilds (this was a time of great admiration for Catalonia's medieval past), it decided to introduce the custom of a pall to drape over the coffins of its deceased members as they were conducted through the city to the cemetery. This was an act of guild solidarity with the family's grief as well as a public demonstration of the profession's prestige and social importance.

In 1903, the Board commissioned Bonaventura Bassegoda to design the Association's pall. In its present-day state, it is a piece of black silk velvet measuring 2.70 x 1.50 meters, crossed by two strips that divide it into three fields. These strips are four braids of gold thread on a purple velvet background that represent the stripes of the Catalan flag and bear the inscription *Requiem aeternam dona eis domine*. In the centre, a cross with a lozenge adorned with chrysanthemums and poppies contains the embroidered image of Saint Eulalia, the patron saint of Barcelona; at the top is the year it was made (1903) and, at the bottom, there was originally the Association's coat of arms, designed by Josep Vilaseca. The whole exudes a synthesis of Gothic and Modernisme that characterized the architecture of its creator.

The Association's high regard for the pall is manifest in the document recording the transfer of its property to the Col·legi d'Arquitectes (Architects' Institute) in 1940, in which it is expressly mentioned and valued.¹ The Institute, as the new owner, understandably wanted to replace the Association's emblem with its own, and the fact that it was the Francoist coat of arms that was sewn on instead is proof of the

La Associació d'Arquitectes de Catalunya se creó en Barcelona en el año 1874 y sus fundadores eran, a un tiempo, miembros de la Sociedad Central de Arquitectos, existente en Madrid desde 1849, a la que se pagaba un cánon anual previamente convenido. La Asociación era de carácter gremial y, precisament por esta característica, sus relaciones con la Sociedad se deterioraron progresivamente, por el poco celo que ésta mostraba en la defensa en Madrid de los intereses de los arquitectos catalanes; hasta el punto de que, en 1890, se dio por rescindido el convenio con la Sociedad y la Asociación declaró su autonomía. No es baldío saber que, a partir de aquel momento, y siguiendo una propuesta de Bonaventura Bassegoda, una parte de los fondos originariamente destinados a Madrid se dedicaría cada año a la biblioteca de la Asociación, creada en 1889 por iniciativa de Josep Vilaseca; serán unas decisiones de gran trascendencia para la futura biblioteca del COAC.

La Associació, que representava a la majoria de arquitectos de Barcelona, en una de las épocas de mayor crecimiento urbano, constató bien pronto que, a medida que las construcciones iban avanzando en el nuevo ensanche, el arquitecto gradualmente ocupaba un papel más relevante en la sociedad. No es de extrañar, pues, que, como consecuencia, la Asociación aspirase a una mayor proyección y reconocimiento ciudadanos. Inspirándose en las costumbres medievals de los gremios barceloneses —nos hallamos en un momento de continuas miradas admirativas hacia el pasado medieval de Cataluña—, decidió instaurar la usanza del paño mortuorio para cubrir el ataúd de sus miembros difuntos, mientras atravesaba la ciudad camino del cementerio. Era, a un tiempo, un acto de apoyo gremial al duelo familiar y una demostración pública del prestigio y del peso ciudadano de la profesión.

El 1903, la Junta encarga a Bonaventura Bassegoda el diseño del paño mortuorio de la Asociación. En su estado actual, es una pieza de terciopelo de seda negra de 2,70 x 1,50 metros, atravesada por dos fajas que la dividen en tres partes. Dichas fajas son cuatro galones de hilo de oro sobre fondo de terciopelo violeta, que dibujan las barras catalanas y llevan la inscripción *Requiem aeternam dona eis domine*. En la parte central, una cruz con un losange ornatado con crisantemos y adormidera contiene la imagen bordada de santa Eulalia, patrona de Barcelona; en la superior, figura el año de realización (1903) y en la inferior figuraba originariamente el escudo de la Asociación, diseñado por Josep Vilaseca. El conjunto respira la síntesis de gótico y modernismo que caracteriza la arquitectura de su autor.

El alta estima que la Asociación tenía por el paño se manifiesta en el acto de transferencia de sus bienes al Colegio de Arquitectos, en 1940, en el que se efectúan una mención y valoración expresas del mismo. (*) Era comprensible que el Colegio, como nuevo propietario, quisiera sustituir el emblema de la Asociación por el suyo, y da la medida de la dureza del franquismo en aquellos años el hecho de que finalmente se acabara

Picasso, a la seu col·legial de Barcelona, per fer retallar l'escut feixista del drap i cosir-hi finalment al seu lloc l'emblema col·legial. Val a dir que, si bé el drap recobrà la seva dignitat, no millorà gaire d'aspecte, donada la barroera execució del nou brodat.

Tornant a l'època de l'Associació, i sense tenir-ne constància escrita, creiem que el drap mortuori va ser utilitzat a la majoria de sepelís dels seus membres. L'única prova documental del seu ús, però, és precisament la fotografia que aquí publiquem de l'enterrament del més il·lustre d'ells, Antoni Gaudí.

Quan el 10 de juny del 1926, tres dies després de l'atropellament, moria Gaudí, l'Ajuntament i el bisbat de Barcelona copsaren immediatament la importància de l'esdeveniment i es féu ineludible la necessitat de preparar un sepeli apropiat. Molt devia l'Església a Gaudí i molt també (i en el futur encara molt més!) la ciutat on havia construït alguns dels seus més rellevants edificis i on, malgrat el seu eclipsi professional i els atacs dels noucentistes, continuava essent un dels personatges popularment més coneguts i estimats. Barcelona, assabentada per les abundants notícies dels diaris, es disposava, per tant, a participar en un dels seus grans enterraments i en la que acabaria essent històricament la més important cerimònia fúnebre mai dedicada a un arquitecte.

A les 5 de la tarda del dissabte 12, dos dies després de la seva mort, sortia una llarga comitiva de l'antic Hospital de la Santa Creu, per la porta del carrer del Carme. Durant aquest temps d'espera, la Junta de la Sagrada Família i el cap de cerimonial de l'Ajuntament, Manuel Ribé, acabaren de precisar els detalls de l'enterrament i l'itinerari urbà que havia de seguir fins a arribar a la tomba, dins la cripta del temple expiatori. Un recorregut que s'iniciava al carrer del Carme, continuava per la Rambla, el carrer de Ferran, plaça de Sant Jaume i carrer del Bisbe, claustre de la Catedral (a l'interior s'hi celebraria un responso), la plaça Nova, carrer dels Arcs, Portal de l'Àngel, plaça de Catalunya, carrer de Casp, passeig de Sant Joan i carrer de València, i que arribava finalment a la Sagrada Família per Sardanyà; un trajecte a peu de quasi 3,5 quilòmetres!

Respectant la voluntat de Gaudí, es van descartar la banda de música i les corones, i els municipals que controlaven el recorregut vestien l'uniforme de diari. El seguici es calculà en 30.000 persones i, tot i que encara avui aquests càlculs són sempre una mica exagerats, el cert és que quan la capçalera de l'enterrament arribava a la catedral, els últims assistents encara desfilaven pel carrer del Carme. Tal com mostren les fotografies de l'època, multitud d'espectadors omplien voreres i balcons, molts d'ells de dol, especialment en arribar a l'antic Sant Martí de Provençals, el barri de la Sagrada Família.

El taüt, cobert amb el drap mortuori de l'Associació, era conduït amb una modesta carrossa fúnebre de dos cavalls, i les tradicionals corbates de gasa que penjaven d'aquesta eren portades pels arquitectes Ràfols, Folguera, Puig Boada i Bonet, els nostres tripulants de l'*Orada* (vegeu Qua-

severity of the new regime at the time. The Institute had to wait until the 1970s, coinciding with the discreet removal of the bust of the dictator from the Picasso Hall in its Barcelona headquarters, to have the fascist coat of arms removed from the pall and its own emblem sewn on in its place. It has to be said, however, that the pall's recovered dignity did little to improve its appearance, in view of the slapdash handiwork of the new embroidery.

To return to the times of the Association, though there is no written record, we think that the pall was used at most of its members' funerals. The only documentary proof of its use is, however, the photograph published here of the funeral of the most illustrious of their number, Antoni Gaudí.

When Gaudí died on 10 June 1926, three days after being run over, the Council and the Diocese of Barcelona immediately realized the importance of the event and the vital need to prepare an appropriate interment. The Church owed a great deal to Gaudí, as did the city (and how much more in the future!), where he had designed some of his foremost buildings and where, despite his professional eclipse and the attacks of the Noucentistes, he continued to be one of the best known and most loved popular figures. Barcelona, having learned the news from the many newspaper reports, readied itself to take part in one of its great funerals, which was to be the biggest funeral ever given to an architect.

At five in the afternoon of Saturday 12 June, two days after Gaudí's death, a long cortège left the old Hospital de la Santa Creu, by the door in Carrer del Carme. While they waited, the Board of the Sagrada Família and the Council's Head of Protocol, Manuel Ribé, put the finishing touches to the details of the funeral and the route to be taken to the graveside, in the crypt of the church of the Sagrada Família. The route began in Carrer del Carme and continued along the Rambla, Ferran, Plaça de Sant Jaume, Bisbe, the cathedral cloister (where a prayer for the dead would be read), Plaça Nova, Arcs, Portal del Àngel, Plaça Catalunya, Casp, Passeig de Sant Joan and València, finally approaching the Sagrada Família along Sardanyà—an itinerary on foot of almost 3.5 kilometres!

In accordance with Gaudí's wishes, the band and wreaths were eliminated and the municipal police officers who cordoned the procession wore their everyday uniforms. The cortège was calculated to comprise 30,000 people and although, even today, these figures always tend to be exaggerated, the fact is that when the vanguard reached the cathedral, the last in the procession were still filing along Carrer del Carme. As the photographs of the time show, throngs of spectators filled the pavements and balconies, many of them in mourning, particularly in the former district of Sant Martí de Provençals, around the Sagrada Família.

The coffin, covered with the Association's pall, was conveyed by a modest hearse

acomodando, en cambio, el escudo del nuevo régimen. Fue preciso esperar a los años setenta, coincidiendo con la discreta retirada del busto del dictador de la sala Picasso, en la sede colegial de Barcelona, para hacer que se recortara el escudo fascista del paño y coser finalmente en su lugar el emblema colegial. Huelga decir que, si bien el paño recuperó su dignidad, no mejoró mucho su aspecto, dada la torpe ejecución del nuevo bordado.

Volviendo a la época de la Asociación, y sin que se tenga constancia escrita de ello, creemos que el paño mortuorio se utilizó en la mayoría de sepelios de sus miembros. La única prueba documental de su uso, sin embargo, es precisamente la fotografía, que aquí publicamos, del entierro del más ilustre de ellos, Antoni Gaudí.

Quando, el 10 de junio de 1926, tres días después de su atropello, moría Gaudí, el Ayuntamiento y el obispado de Barcelona entrevieron inmediatamente la importancia del acontecimiento y se hizo ineludible la necesidad de preparar un sepelio apropiado. Mucho debía la Iglesia a Gaudí y mucho también (¡e incluso mucho más en el futuro!) la ciudad en la que había construido algunos de sus más relevantes edificios y en la que, a pesar de su eclipse profesional y de los ataques del *Noucentisme*, continuaba siendo uno de los personajes más popularmente conocidos y estimados. Barcelona, bien al corriente por las abundantes noticias de los periódicos, se disponía, por lo tanto, a participar en uno de sus grandes entierros y en la que terminaría siendo, históricamente, la más importante ceremonia fúnebre que haya dedicado a un arquitecto.

A las 5 de la tarde del sábado 12, dos días después de su muerte, efectuaba su salida una larga comitiva desde el antiguo Hospital de la Santa Creu, por su puerta de la calle del Carme. Durante ese lapso de espera, la Junta de la Sagrada Família y el jefe de ceremonial del Ayuntamiento, Manuel Ribé, terminaron de precisar los detalles del entierro y el itinerario urbano que debía seguir hasta llegar a la tumba, dentro de la cripta del templo expiatorio. Un recorrido que se iniciaba en dicha calle del Carme, continuaba por las Ramblas, la calle de Ferran, plaza de Sant Jaume y calle del Bisbe, claustro de la catedral (donde se celebraría un responso), la plaza Nova, la calle dels Arcs, Portal de l'Àngel, plaza de Catalunya, calle de Casp, paseo de Sant Joan y calle de València, y que finalmente llegaba a la Sagrada Família por Sardanyà; un trajecte a pie de casi 3,5 kilómetros!

Respetando la voluntad de Gaudí, se descartaron la banda de música y las coronas, y los guardias municipales que controlaban el recorrido vistieron el uniforme de diario. La comitiva se calculó en 30.000 personas y, si bien todavía hoy en día estos cálculos son siempre algo exagerados, lo cierto es que, cuando la cabecera del entierro alcanzaba la catedral, los últimos asistentes desfilaban aún por la calle del Carme. Tal como muestran las fotografías de la época, multitud de espectadores colmaban aceras y balcones, muchos de ellos de luto, especialmente llegando al

ders, núm. 250), i pels presidents d'associacions com ara el Cercle Artístic de Sant Lluç o el Centre Excursionista de Catalunya. Després venien les nombroses representacions civils i eclesiàstiques d'una comitiva que, a última hora de la tarda, reeixí a arribar a la Sagrada Família, on finalitzà la cerimònia pública amb el *Rèquiem* de Tomás Luis de Victoria, cantat per l'Orfeó Català.

Aquesta fotografia del sepeli de Gaudí no és l'única que ens ha arribat de l'enterrament d'un gran arquitecte. Trenta-tres anys més tard, el 9 d'abril del 1959, moriria Frank Lloyd Wright, a Phoenix (Arizona). Per a les exèquies, el seu cos fou traslladat a Taliesin East, a Wisconsin, edificat a la contrada que l'havia vist néixer. Aquesta vegada és una fotografia del diari local *Milwaukee Journal* la que ens mostra la comitiva fúnebre camí del cementiri. Un carro de pagès tibat per perxerons transporta el taüt, totalment cobert de branques de cedre i flors de jardí (un cant a la natura d'arrels whitmanianes), i al darrere segueix un grup de persones, segurament la família, amb els arquitectes i alumnes de Taliesin. Si no fos per la indumentària, tot plegat semblaria un fotograma d'alguna vella pel·lícula de John Ford. L'Amèrica profunda, la dels pagesos, es mostra, a l'inici dels anys seixanta, encara intacta.

Sis anys més tard, el 1965, André Malraux, ministre de Cultura de França amb el govern de De Gaulle, organitza amb pompa napoleònica un funeral d'Estat per a les despulles de Le Corbusier. Mort a Cap Martin el 27 d'agost, el seu cos embalsamat es trasllada al convent de La Tourette per a un breu respons, i l'1 de setembre és portat al seu estudi del carrer de Sèvres, a París, on s'instal·la la cambra ardent.

En el capvespre oratjós d'aquell dia, el taüt cobert amb la bandera francesa entrà a la Cour Carrée del Louvre, escortat per vint sapadors de l'exèrcit, uniformats de gala, que formaven una teatral processó de torxes mentre sonava la marxa fúnebre de l'*Heroica*, de Beethoven. L'esperaven, en la penombra, tres mil convidats i la Guàrdia Republicana, formada. Els reflectors trencaren la foscor de la nit i aparegué finalment Malraux en persona, que va recitar un encès elogi fúnebre amb l'entonació pròpia dels actors de la Comédie Française. Després, la revista *Paris-Match* deixà testimoni gràfic de la cerimònia, amb la fotografia que publiquem.

Nota: El drap mortuori, ara en procés de restauració, es continua prestant actualment als familiars dels col·legiats difunts que ho sol·licitin. ♦

David Ferrer i Manuel del Llano

6
Enterrament de Frank Lloyd Wright, amb Taliesin al fons.
The funeral of Frank Lloyd Wright with Taliesin in the background.
Entierro de Frank Lloyd Wright, con Taliesin al fondo.
1959

7
Enterrament de Le Corbusier.
The funeral of Le Corbusier.
Entierro de Le Corbusier.
1965

drawn by two horses, and the traditional gauze ties that hung from it were carried by the architects Ràfols, Folguera, Puig Boada i Bonet (our three crewmembers of the *Orada*; see *Quaderns* 250) and the presidents of associations such as the Cercle Artístic de Sant Lluç and the Centre Excursionista de Catalunya. They were followed by numerous representatives of civil and church society in a procession that, by the end of the afternoon, managed to reach the Sagrada Família, where the public ceremony ended with Tomás Luis de Victoria's *Requiem*, sung by the Orfeó Català.

This photograph of Gaudí's burial is not the only one handed down to us of the funeral of a great architect.

Thirty-three years later, on 9 April 1959, Frank Lloyd Wright died in Phoenix, Arizona. For the funeral, his body was taken to Taliesin West, Wisconsin, built in the part of the world where he was born. This time it is a photograph in the local *Milwaukee Journal* that shows us the funeral procession on its way to the cemetery. A wagon drawn by draughthorses carried the coffin, completely strewn with cedar branches and garden flowers, in praise to the nature of Whitman, followed behind by a group of people, probably the family and the architects and students of Taliesin. If it were not for their clothing, it could be a still from an old John Ford film. The American Midwest, with its farmers, remained intact in the early sixties.

Six years later, in 1965, André Malraux, French Minister for Culture in De Gaulle's government, organized a state funeral with Napoleonic pomp for the mortal remains of Le Corbusier, who had died in Cap Martin on 27 August. His embalmed body was taken to the Convent of La Tourette for the reading of a prayer for the dead and then, on 1 September, to his studio in Rue de Sèvres, in Paris, where the funeral chamber was set up.

On the windy evening of that day, the coffin, draped with the French flag, entered the Cour Carrée of the Louvre, escorted by 20 soldiers dressed in gala, leading a theatrical torch-lit procession to the rhythm of the funeral march from Beethoven's *Eroica*. Waiting in the half-light were 3,000 guests and the Republican Guard, in formation. The spotlights cut through the darkness, and finally Malraux himself appeared to give a passionate funeral eulogy, his intonation worthy of the actors of the Comédie Française.

Afterwards, *Paris-Match* magazine provided graphic documentation of the ceremony, in the form of the photograph published here.

Note: The pall, currently undergoing restoration, is still loaned today on request to the families of deceased Institute members. ♦

David Ferrer i Manuel del Llano
Translated by Elaine Fradley

antiguo Sant Martí de Provençals, el barri de la Sagrada Família.

El ataüt, cubierto con el paño mortuorio de la Associació, era conducido en una modesta carroza fúnebre de dos caballos, y las tradicionales tiras de gasa que de ella colgaban eran llevadas por los arquitectos Ràfols, Folguera, Puig Boada y Bonet, nuestros tripulantes de la *Orada* (véase *Quaderns*, núm. 250), y por los presidentes de asociaciones, como el Cercle Artístic de Sant Lluç o el Centre Excursionista de Catalunya. A continuación seguían las numerosas representaciones civiles y eclesiásticas de una comitiva que, a última hora de la tarde, consiguió llegar a la Sagrada Família, donde finalizó la ceremonia pública con el *Rèquiem* de Tomás Luis de Victoria, interpretado por el Orfeó Català.

Esta fotografía del sepelio de Gaudí no es la única que ha llegado a nosotros, del entierro de un gran arquitecto. Treinta y tres años más tarde, el 9 de abril de 1959, moriría Frank Lloyd Wright en Phoenix (Arizona). Para las exequias, su cuerpo fue trasladado a Taliesin East, en Wisconsin, edificado en los parajes que lo habían visto nacer. En esta ocasión es una fotografía del periódico local *Milwaukee Journal* la que nos muestra la comitiva fúnebre camino del cementerio. Una carreta agrícola tirada por percherones transporta el ataüt, totalmente cubierto de ramas de cedro y flores de jardín (un canto a la naturaleza de raíces whitmanianas), y tras él sigue un grupo de personas, seguramente la familia, con los arquitectos y alumnos de Taliesin. De no ser por su indumentaria, el conjunto se asemejaría a un fotograma de alguna vieja película de John Ford. La América profunda, la de los granjeros, se muestra, ya a principios de los años sesenta, todavía intacta.

Seis años más tarde, en 1965, André Malraux, ministro de Cultura de Francia con el gobierno de De Gaulle, organiza con pompa napoleónica un funeral de Estado para los restos de Le Corbusier. Muerto en Cap Martin el 27 de agosto, su cuerpo embalsamado se traslada al convento de La Tourette para un breve respons, y el 1 de septiembre es llevado a su estudio de la calle de Sèvres, en París, donde se instaló la capilla ardiente.

En el atardecer ventoso de aquel día, el ataüt cubierto con la bandera francesa entró en la Cour Carrée del Louvre, escoltado por veinte zapadores del ejército, uniformados de gala, que formaban una teatral procesión de antorchas al tiempo que sonaba la marcha fúnebre de la *Heroica*, de Beethoven. Le esperaban, en la penumbra, tres mil invitados y la Guardia Republicana, formada. Los reflectores quebraron la oscuridad de la noche y apareció finalmente Malraux en persona, quien recitó un encendido elogio fúnebre con la entonación propia de los actores de la Comédie Française. La revista *Paris-Match* dejó luego testimonio gráfico de la ceremonia, con la fotografía que publicamos.

Nota: El paño mortuorio, ahora en proceso de restauración, se continúa prestando actualmente a los familiares de los colegiados difuntos que lo soliciten. ♦

David Ferrer i Manuel del Llano
Traducido por Esteve Comes i Bergua